

Filipczak-Kocur, Anna

Litewski Trybunał Skarbowy (1591-1717)

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 7, 183-209

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNA FILIPCZAK-KOCUR

Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717)

Der Litauische Schatzgerichtshof (1591–1717)

1. Źródła, stan badań. 2. Geneza, nazwa, czas i miejsce obrad. 3. Bezpieczeństwo Trybunału. 4. Skład. 5. Kompetencje. 6. Pozew. 7. Porządek sądzenia. 8. Egzekucja wyroku. 9. Powiatowe sądy skarbowe. 10. Od komisji sejmowej do stałego Trybunału Skarbowego.

1. Quellen und Zustand der Forschung. 2. Entstehung, Name und Zeit der Gerichtstagungen. 3. Sicherheit des Schatzgerichtshofes. 4. Richterkollegium. 5. Kompetenzen. 6. Gerichtsklage. 7. Gerichtsverfahren. 8. Urteilsvollstreckung. 9. Kreisgerichte. 10. Weg zum Dauerschatzgerichtshof.

1. Inspiracją do zajęcia się sądownictwem skarbowym litewskim była kwerenda w archiwum wileńskim, związana ze skarbowością litewską w XVII w. Archiwalia dotyczące sądownictwa znajdują się w dwu zespołach: „Główny Litewski Trybunał Skarbowy” i „Litewska Komisja Skarbowa”. Spośród ksiąg Trybunału i Komisji interesowały mnie przede wszystkim księgi dochodów i rozchodów zatytułowane „Rachunek” albo „Liczba”, co odpowiada aktom określanym w Koronie jako rachunki sejmowe oraz księgi dekretowe, z których wiadomo, kto zalegał z płatnością podatków i jaki zapadł w sprawie wyrok. Podstawą kwerendy jest katalog Iwana Sprogisa z 1906 r.¹, pełen błędów i niekonsekwencji. Często w zespole „Trybunał” znajdowałam księgę Komisji Skarbowej i odwrotnie. W obu zespołach dokumentacja dla XVII w. zaczyna się dopiero od drugiej jego połowy i jest niestety niepełna². Od 1591 r. do 1717 r., na podstawie konstytucji

¹ Ogólną informację o wymienionych dwu zespołach dała Leokadia Olechnowicz na sesji zorganizowanej przez Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, poświęconej archiwaliom skarbowym (*Krótką charakterystyką zespołów: Trybunał Skarbowy W. Ks. Lit. i Komisja Skarbowa W. Ks. Lit.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. XII, s. 4–7.

² Z pierwszej połowy XVII w. znalazłam tylko informację w księgach grodzkich wileńskich (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas [dalej: LVIA], 4653, k. 984), że 30 VI 1631 r. „odprawił się Trybunał Skarbowy w Wilnie”.

sejmowych oraz uchwały konwokacji litewskiej, 30 razy zwołano Trybunał Skarbowy na jedną lub dwie kadencje. Odbył on ponad 40 posiedzeń, biorąc pod uwagę również posiedzenia z limity.

Zachowane źródła tylko w niewielkim stopniu dokumentują jego działalność. W archiwum wileńskim znajdują się księgi sądów odbytych w latach: 1659 w Grodnie³, 1673 w Grodnie⁴, 1676 w Wilnie⁵, 1677 w Wilnie⁶, 1680 w Wilnie⁷, 1684 w Brześciu⁸, 1685 w Grodnie⁹, 1690, 1691 w Grodnie¹⁰, 1704 w Mińsku, 1705 w Wilnie, 1710–1711 w Pińsku, 1712 w Wilnie¹¹. Natomiast od 1717 r. dokumentacja działalności Trybunału jest niemal pełna¹². Wykazana przez Sprogisa księga Trybunału za 1667 r. jest księgą komisji skarbowej wileńskiej¹³, natomiast w zespole „Komisja Skarbowa” znalazło się siedem ksiąg Trybunału Skarbowego¹⁴. Jedna z nich jest szczególnie ciekawa, bo zawiera dekrety Trybunału z lat 1665–1666 odbytego w Wilnie, powołanego na mocy uchwały konwokacji grodzieńskiej z 1665 r.¹⁵ W uchwale konwokacji zapisano: *Postanawiamy na to sądy ad instar Trybunałów Skarbowych*. W akcie konwokacji nie odnotowano kogo wyznaczono z senatorów oprócz podskarbiego. Przedstawiceli województw i powiatów miano wybrać na sejmikach. Termin kadencji ustalono na 9 stycznia 1665 r. na trzy tygodnie. Trybunał ten przedłużył jednak swoją kadencję do 9 stycznia następnego roku. W księdze dekretów zapisano: *Przed nami, sędziami głównymi kola duchownego i świeckiego na Trybunał Skarbowy według uchwały konwokacji w roku przeszłym 1665 w Grodnie odprawowanej tak z senatu jako z województw, ziem i powiatów obranymi, a za confirmacją tej konwokacji przez JKMśc Pana Naszego Miłościwego na rozsądzenie indemnitis skarbu W. Ks. Lit. zebranemi po odebraniu od JKMci tych sądów prolongacji ad diem nonam Januarii roku 1666...*¹⁶. Ponadto zachowała się wydrukowana w Wilnie *Ordynacja Trybunału Skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie dnia 4 Januarij Anno*

³ LVIA, 2647.

⁴ *Ibidem*, 2413.

⁵ *Ibidem*, 2414, 2415.

⁶ *Ibidem*, 2416.

⁷ *Ibidem*, 2661.

⁸ *Ibidem*, 2066.

⁹ *Ibidem*, 2667, 2668. Dekret generalny Trybunału Skarbowego odbytego w Grodnie z 19 XI 1685 r. znajduje się w Lietuvos Nacionaline Martyno Mažvydo Biblioteka, F. 17–53, k. 10–13.

¹⁰ *Ibidem*, 2672.

¹¹ *Ibidem*, 2419.

¹² *Ibidem*, sygn. od 2421.

¹³ *Ibidem*, 2411.

¹⁴ Są to następujące księgi: 2647, 2654, 2661, 2666, 2667, 2668, 2672.

¹⁵ LVIA, 2654. Uchwała konwokacji grodzieńskiej z 1665 r., *ibidem*, 4680.

¹⁶ LVIA, 2656, s. 68.

Domini 1700 zaczętego oraz dekret Generalny... tegoż Trybunału z 1 lutego 1700 r.¹⁷ Ponadto księga Trybunału odbytego w Nowogródku w 1661 r. znajduje się w Mińsku¹⁸.

Istotne dla niniejszych rozważań są również akta dotyczące wojewódzkich i powiatowych sądów skarbowych. Dokumentacja ta zachowała się niestety w stanie szczątkowym. W archiwum wileńskim znajdują się tylko księgi wojewódzkiego wileńskiego sądu z 1662 r., wojewódzkiego nowogródzkiego sądu z 1679 r. oraz sądów powiatowych: upitskiego, lidzkiego, brasławskiego i pińskiego z 1679 r.¹⁹

Trybunał Skarbowy Radomski został opracowany obszernie przez Leona Babińskiego i Józefa Rafacza²⁰. Jedyne opracowanie Trybunału Skarbowego Litewskiego, dokonane przez Leonasa Šabūnasa, ukazało się w 1936 r. tylko w języku litewskim²¹. Šabūnas omówił najpierw funkcjonowanie skarbu państwowego i nadwornego, dochody i wydatki oraz organizację sił zbrojnych, a kolejne rozdziały poświęcił utworzeniu Trybunału, jego kompetencjom, kadencjom, składowi, organom pomocniczym oraz procesowi skarbowemu. Zaletą tej pracy są załączone w aneksie liczne tabele: wykaz konstytucji dotyczących Trybunału, zestawienie dat, miejsca i czasu trwania poszczególnych kadencji, skład Trybunału, sposób wynagrodzenia deputatów, stosowany rodzaj pozwu w poszczególnych latach, wysokość kar, sposób egzekucji wyroku, rodzaj sądownictwa skarbowego przed zebraniem się Trybunału. Mankamentem wymienionej pracy jest to, że autor oparł ją tylko na konstytucjach sejmowych, nie sięgając do zachowanych ksiąg Trybunału w archiwum wileńskim. Wydaje się zatem potrzebne opisanie organizacji i postępowania Trybunału Skarbowego Litewskiego po polsku, z uwzględnieniem zachowanych źródeł rękopiśmiennych²².

Dzieje Trybunału można podzielić na dwa okresy: pierwszy – obejmujący lata 1591–1717, kiedy funkcjonował jako organ niestały, powoływany każdorazowo na podstawie konstytucji, oraz drugi – przypadający na lata 1717–1764, kiedy Trybunał już jako stały organ został zastąpiony w 1764 r. dwiema komisjami: skarbową i wojskową. Moje rozważania ograniczają się do okresu pierwszego.

2. Za datę powstania Trybunału Skarbowego Wileńskiego przyjęto rok 1613 – do pewnego stopnia słusznie, chociaż wiadomo, że jego dzieje

¹⁷ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz.], XVII, 2889.

¹⁸ Nacjonalny Gistaryčny Archiu Belarusi, Fond 1703, opis 1, nr 1.

¹⁹ LVIA, 2649, 2657, 2659, 2706, 2707, 2708.

²⁰ L. Babiński, *Trybunał Skarbowy Radomski*, Warszawa 1928; J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, Kwartalnik Historyczny XXXVIII, s. 413–455.

²¹ L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės, Iždo Tribunolas (1613–1764)*, Kaunas 1936.

²² W dalszej części tekstu podaję tylko rok wydania konstytucji. Nie podaję tomu i stron z „Volumina legum”; dane te znajdują się w załączonej tabeli (s. 187–188).

faktycznie zaczynają się wcześniej, bo w 1591 r., kiedy to powołano po raz pierwszy komisję skarbową dla Litwy w Wilnie, podobnie jak dla Korony w Lublinie²³. Na czele tej komisji stał podskarbi wielki, poza tym deputowano do niej na sejmie czterech senatorów. Przedstawiciele szlachty, po jednym z każdego województwa, miały wybrać sejmiki posejmowe. Był to organ powołany do sądzenia spraw o podatki zaległe od śmierci Stefana Batorego. Miał on sędzić wszystkich związanych z wybieraniem lub dysponowaniem pieniędzmi publicznymi, zatem: szafarzy, poborców, starostów sądowych, potomków poprzednich podskarbi. Obecność deputatów była obowiązkowa, a nieobecność karana (100 grzywien). Dla odbycia sądów nie była jednak konieczna obecność wszystkich deputatów. Pierwszego dnia od rozpoczęcia posiedzenia deputowani mieli złożyć przysięgę przed urzędem grodzkim wileńskim, zgodnie z procedurą Trybunału Najwyższego. Komisja ta miała załatwić to, czego nie zdążył sejm; została upoważniona do wydawania wyroków tak samo ważnych, jak wyroki Trybunału Najwyższego. Przy deputatach miał zasiadać urząd grodzki w pełnym składzie, a pisarz został zobowiązany do wpisywania dekretów do akt grodzkich wileńskich. Deputaci mieli sędzić wszystkie sprawy żołnierskie bez wyjątku, także o nie wypłacony żołd (w obecności pisarza polnego). Egzekucja wyroków należała do starosty. Komisja miała tak długo pracować, aż zakończy wszystkie sprawy. Natomiast przed Trybunałem Głównym Wileńskim mieli w przyszłości usprawiedliwić się nieobecni na posiedzeniu komisji deputaci oraz, ewentualnie, podskarbi, gdyby dysponował pieniędzmi niezgodnie z ich przeznaczeniem. Ta nie nazwana komisja czy deputacja pełniła więc okresowo funkcję najwyższego sądu skarbowego na mocy decyzji sejmowej. O bezpieczeństwo tej komisji miał zadbać starosta grodzki wileński. W jej posiedzeniach uczestniczyli urzędnicy grodzcy. Pisarz wpisywał dekrety do akt grodzkich i wydawał je stronom z podpisem dwóch deputatów.

Nieco inny charakter miała powołana w 1598 r. komisja do uporządkowania spraw skarbowych litewskich, poczynszy od 1591 r. Była mniej liczna, bo znalazł się w niej – poza podskarzim – tylko jeden senator oraz dwu deputatów z izby poselskiej. Opornymi dłużnikami miał się zająć w przyszłości Trybunał Główny. Kwity wydane przez tę komisję miały taką samą wagę, jak kwity sejmowe, ale nie mogła ferować dekretów, jak poprzednia komisja. Nie miała kompetencji Trybunału. Był to w istocie powiększony o przedstawicieli senatu i izby poselskiej urząd podskarbiński. Komisja ta posiadała tylko takie kompetencje, jakie posiadał podskarbi²⁴.

W szczególnie trudnej dla Rzeczypospolitej sytuacji wielkich konfederacji wojskowych, określanych najczęściej jako „moskiewskie”, na drugim sejmie

²³ Volumina legum [dalej: VL], wyd. J. Ochryzko, t. II, Petersburg 1859, s. 328–330 (reprint).

²⁴ L. Š a b ū n a s (*Didžiosios...*, s. 28) określa tę komisję jako sąd skarbowy.

Trybunał Skarbowy Litewski

Rok powołania Trybunału	Źródło VL tom, str.	Miejsce obrad	Data rozpoczęcia I kadencji	Liczba (kadencji) tygodni	Skład		
					senatorzy	posłowie	razem
1591	II, 328	Wilno	5 V 1591	aż skończy pracę	5	10	15
1613	III, 120	Wilno	22 I 1614	3	6	10	15
1621	III, 208	Wilno	1 VIII 1622	6	4	6	10
1626	III, 237	Wilno	22 VII 1626	4	3	17	20
1629	III, 295	Wilno	7 V 1629	2	4	10	14
1629	III, 315	Wilno	4 III 1630	3	3	10	13
1631	III, 322	Wilno	16 VI 1631	3	4	10	14
1633	III, 377	Wilno	18 V 1633	3	4	10	14
1634	III, 396	Wilno	16 X 1634	3	3	10	13
1635	III, 430	Wilno	15 IV 1636	3	4	10	14
1647	IV, 69	Wilno	9 II 1648	(2 kad.) × 3	4	9	13
1649	IV, 127	Wilno	10 V 1649	3	5	10	15
1650	IV, 159	Grodno	14 VIII 1651	3	4	10	14
1653	IV, 189	Wilno	1 VII 1653	3	7	25	32
1654	IV, 217	Wilno	16 II 1655	3	4	12	16
1655	IV, 230	Wilno	24 X 1655	3	6	23	29
1658	IV, 257	Wilno	9 X 1658	3	7	25	32
1659	IV, 312	Grodno	11 VII 1659	3	7	24	31
1661	IV, 370	Nowogródek	10 X 1661	3	6	27	33

Rok powołania Trybunału	Źródło VL tom, str.	Miejsce obrad	Data rozpoczęcia I kadencji	Liczba (kadencji) tygodni	Skład		
					senatorzy	posłowie	razem
1665	konw. grodz.	Wilno	9 XII 1665	3	?	?	?
1673	V, 82	Grodno	1 X 1673	3	7	18	25
1676	V, 207	Wilno	8 VI 1676	(2 kad.) × 4	7	8	15
1677	V, 252	Wilno	14 VII 1677	4	5	8	13
1678	V, 301	Wilno	2 I 1680	4	4	5	9
1683	V, 338	Brześć	17 IV 1684	4	4	8	12
1685	V, 364	Grodno	22 X 1685	(2 kad.) × 4	4	6	10
1690	V, 394	Grodno	15 IX 1690	(2 kad.) × 4	7	6	13
1699	VI, 40	Wilno	4 I 1700	(2 kad.) × 4	8	24	32
1703	VI, 61	Grodno	10 I 1704	6	9	48	57
1710	VI, 103	Wilno	25 IV 1710	6	5	48	53
1717	VI, 152	Grodno-Mińsk	13 IX 1717	6	5	48	53
1726	VI, 248	Wilno-Nowogródek lub Mińsk	po skończeniu kadencji Najwyższego Trybunału				

w 1613 r. powołano znowu deputację²⁵ podobną w charakterze do tej z 1591 r. Nie użyto jednak jeszcze określenia Trybunał Skarbowy Wileński. Była to deputacja do sądenia zaległych podatków, czyli „retent” – jak to wówczas określano – od 1609 r. Na jej czele stał podskarbi wielki. Z senatu wybrano: biskupa wileńskiego oraz czterech wojewodów: trockiego, witebskiego, brzeskiego i mściławskiego, ponadto kanclerza wielkiego litewskiego. Przedstawiciele poszczególnych województw wybrano również na sejmie, *których autoritate Iudicij Tribunalis Regni, ad hunc solum actum* uznano. Dekrety deputacji miały ważność taką, jak dekrety *Iudicij ordinarij Tribunalis Regni*. Miał je wpisywać i wydawać stronom bezpłatnie pisarz grodzki, z pieczęcią i podpisem dwu deputatów. Deputatom przewidziano zapłatę po 1 groszu od złotówki ściągniętych zaległości oraz połowę zasądzonych kar; druga połowa przypadła skarbowi. Przewidziano procedurę obowiązującą w Trybunale. Pierwszego dnia deputaci mieli złożyć przysięgę przed urzędem grodzkim wileńskim. W konstytucji umieszczono rotę tej przysięgi. *Ia N przysięgam P. Bogu Wszehmogącemu, iż sprawiedliwie ten urząd mnie poruczony odprawować będę, uznanie około retent z podatków pospolitych, y kwart zatrzymanych, czynić będę wedle sumienia swego, nikogo nie ochylając, y to wszystko, co się z tych retent pokaże, wyciągnąwszy, wiernie y sprawiedliwie do Komisarzow oddam, y przy sobie nic nie zatrzymam, y upominków od żadnej strony brać nie mam. Tak mi P. Boże pomóż, y S. Męka Iego.* Rotę tej przysięgi powtarzano przez cały czas funkcjonowania Trybunału. Nie wiadomo tylko, czy w wileńskim Trybunale do czasu ustanowienia tak zwanej drugiej kwarty na artylerię, czyli donatywy w 1632 r. powtarzano fragment przysięgi dotyczący kwarty. Nie miałyby to sensu, a denerwowałyby litewskich dzierżawców. Mogło się jednak tak zdarzyć – jak sądzę – tylko wówczas, gdy Litwini uchwalili kwartę, czyli siedem razy za Zygmunta III. Jednak Trybunał Skarbowy mógł sądzić kwarciane sprawy tylko w roku 1591, 1613, 1621 oraz w 1626 r., bo wówczas był powołany. Okres urzędowania tego sądu w 1613 r. określono na trzy tygodnie „przykładem deputatów kwarcianych”.

Deputacja z 1591 r. i deputacja z roku 1613 – to dwie takie same instytucje. Różniły się tylko liczbą senatorów wchodzących w ich skład, trybem powoływania przedstawicieli poszczególnych województw oraz rotą przysięgi. Obie pełniły funkcje najwyższego sądu skarbowego tylko na ustalony czas. Natomiast komisja z 1598 r. nie była sądem. Trybunał skarbowy zrodził się z praktyki Trybunału Głównego oraz deputacji do przyjmowania kwarty w Koronie. W 1613 r. określono cel, kompetencje, miejsce sesji oraz tryb powoływania deputatów na sejmie.

²⁵ VL, III, s. 120–122. Był to jeden akt prawny, którym powołano dwie komisje – oddzielnie dla Korony i dla Litwy. Konstytucję zatytułowano: *Sposób sądenia y wyciągania retent podatków przeszłych, na zapłatę żoldu żołnierskiego pokazanych.*

W 1621 r. dopiero po raz pierwszy określono go jako trybunał, ale nie „Skarbowy Wileński”, lecz „Trybunał o pieniądze do skarbu zatrzymane”, powołując się na konstytucję z 1613 r. Powtórzono formułę użytą w 1591 i 1613 r. w odniesieniu do deputatów *których autoritate Iudicij Tribunalis, ad hunc actum assekuruujemy*²⁶. Skład Trybunału w 1621 r. nie był taki sam; nowością było wyznaczenie do niego podskarbiego wielkiego – w obu poprzednich znalazł się on tam z urzędu. Ponadto weszli do tego Trybunału: biskup wileński, wojewoda witebski i kasztelan żmudzki, zatem dwie osoby mniej w stosunku do 1613 r., i tylko sześciu posłów, a nie dziesięciu – jak w 1591 i 1613 r.²⁷

W 1626 r. użyto w konstytucji nazwy „Trybunał Radomski y Wileński, do sądzenia y wyciągania retent”. Jego skład był jeszcze mniej liczny, bo z senatu weszły do niego tylko trzy osoby wyznaczone na sejmie: podskarbi, wojewoda i kasztelan nowogródzki. Przedstawiciele poszczególnych województw w liczbie 17 wyznaczono także na sejmie. Kadencję Trybunału określono na cztery tygodnie.

Dopiero w 1629 r. na pierwszym sejmie uchwalono konstytucję „Trybunał Skarbowy Wileński”, powołując się na konstytucję z 1603 r. – jest to ewidentna pomyłka w druku – zamiast na konstytucję z 1613 r., oraz na następne z 1621 i 1626 r. Tym razem wyznaczono czterech senatorskich deputatów przy podskarzim.

Na drugim sejmie, w tym samym roku, konsekwentnie określono już trybunał jako „Trybunał Wileński Skarbowy”. Deputowano „przy podskarzim ziemskim” tylko dwu członków senatu: kasztelana witebskiego i mściławskiego oraz po jednym przedstawicielu z każdego województwa. Kadencję Trybunału określono na trzy tygodnie. Nowością w stosunku do poprzednich konstytucji jest zapis, że dekrety mają być pieczętowane pieczęcią podskarbiego ziemskiego litewskiego. W poprzednich konstytucjach była mowa o pieczęci grodzkiej.

W 1631 r. w konstytucji „Trybunał Skarbowy Wileński” powołano się po raz pierwszy na Trybunał Radomski (*eadem iudiciorum autoritate et securitate, którą Trybunał Radomski w Koronie ma*). Powtórzono to również w 1633 r. Od 1647 r. używano konsekwentnie nazwy „Trybunał Skarbowy Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Jednak Litwinom kojarzył się on z Trybunałem Radomskim, chociaż oba powstały w tym samym czasie. W księgach grodzkich wileńskich zapisano informację o odbyciu Trybunału Radomskiego w Wilnie (*sic!*) w czerwcu 1676 r.²⁸

²⁶ W 1591 r. formułka ta miała formę: *których autoritate Iudicij Tribunalis Regni assekuruujemy*; w 1613 r.: *których autoritate Iudicij Tribunalis Regni, ad hunc actum assekuruujemy*.

²⁷ W 1613 r. wyznaczono na sejmie tylko ośmiu posłów, a dwóch miano wybrać na sejmikach posejmowych.

²⁸ LVIA, 4691, k. 218.

Mimo podobieństw do komisji z 1591 r., w świadomości ówczesnych ludzi pierwszym Trybunałem Skarbowym była instytucja powołana w 1613 r., chociaż wówczas tak nie nazwana. Zawsze powoływano się tylko na tę konstytucję i na Trybunał Skarbowy przez nią ustanowiony. Raz tylko zapomniano, w szlachetnej zresztą intencji, że powołana w 1613 r. instytucja była Trybunałem Skarbowym. Na sejmie w 1654 r. uchwalono konstytucję „Sposób wyciągania retent W. X. Lit.” Posłowie nie mogli powołać Trybunału Skarbowego, bo nie było nań zgody wszystkich sejmików. *Tedy konstytucyą anni 1613 pod tymże tytułem reassumuiemy* – zapisano w „Volumina legum”. Nie używając nazwy Trybunał, powołano go jednak faktycznie. Licząc od 1613 r. odnowiono Trybunał Skarbowy Litewski 30 razy zanim w 1717 r. stał się stałym organem sądowym. Jego kadencja trwała dwa do sześciu tygodni. Niekiedy powoływano go od razu na dwie kadencje. Stało się tak w 1647 r., kiedy powołano go na kadencje w 1648 i 1649 r.; w 1676 r. – na dwie kadencje, czerwową i październikową; w 1685 r. również na drugą kadencję; w 1687 r. *z tymi samymi deputatami, sub eadem auctoritate et securitate, za takżez salaria, sub eadem juramento iudicij;* w 1690 r. – na 1690 i 1691 r., w 1699 r. – na 1700 r. oraz na drugą kadencję, której termin miał określić sam na pierwszej kadencji. W 1703 r. powołano Trybunał Skarbowy na 1704 r., z zastrzeżeniem jednak, że wolno go będzie limitować w razie potrzeby, jak również zmienić miejsce obrad. Było to już w czasie wielkiej wojny północnej. Z powodu działań wojennych Trybunał ten po dwu kadencjach, w 1704 i 1705 r., limitował się, ale aż do 1710 r. nie odbył posiedzenia. Sejm w 1710 r. wyznaczył nowych senatorów w miejsce zmarłych i polecił wybory uzupełniające w miejsce zmarłych komisarzy szlacheckich.

Miejscem obrad Trybunału Skarbowego Litewskiego do 1717 r. było przeważnie Wilno; tylko sześć razy wyznaczono Grodno (1650, 1659, 1673, 1685, 1690, 1703 r.), jeden raz w Brześć (1683 r.). Niekiedy z różnych przyczyn zmieniano miejsce posiedzenia. W 1704 r. zamiast w Wilnie sądził w Mińsku, a w 1711 r. w Pińsku²⁹. Konstytucja sejmu z 1661 r. na miejsce obrad Trybunału wyznaczyła Wilno, jednak z powodu zagrożenia przez Rosję, Trybunał odbył się w Nowogródku. Termin rozpoczęcia jego trzytygodniowej kadencji – 10 października – najprawdopodobniej uległ przesunięciu. Jan Antoni Chrapowicki pod datą 28 listopada zapisał: *Rano do Nowogródka przyjechałem. Przypadła konkluzja Trybunału Skarbowego, ale prolongowanego do dwu niedziel.* Następnego dnia Chrapowicki jako deputat z izby poselskiej *odprawiwszy jurament należny, zasiadł w Trybunale Skarbowym.* 12 i 13 grudnia zanotował: *Myśmy na sądach od świtu zacząwszy*

²⁹ L. Šabūnas (*Didžiosios...*, s. 60) twierdzi, że miejscem obrad było Wilno, a później najczęściej Grodno lub nieraz Mińsk.

siedzieli cały dzień i przez noc potem całą. W noc przebywszy niespaną i w dzień sądząc dla nawałności spraw aż do wtórej z południa skończyliśmy sądy Trybunału Skarbowego³⁰. W latach 1653 i 1658 wyznaczono Wilno, ale upoważniono podskarbiego do wskazania innego miejsca, gdyby okazało się to potrzebne z powodu zarazy lub działań wojennych. W 1653 r. rozpoczęciu pracy przez Trybunał w przewidzianym terminie przeszkodziła zaraza, która nasiliła się gwałtownie w drugiej połowie czerwca w Wilnie. Podskarbi Wincenty Aleksander Gosiewski limitował wówczas Trybunał Skarbowy, aby nie dać pretekstu do jego zerwania. Uniwersałem z 4 lipca 1653 r. przesunął termin jego rozpoczęcia na 3 listopada, zastrzegł jednak, że może odbyć się on w innym mieście, jeżeli w stolicy nie wygaśnie zaraza. Miał o tym poinformować trzy tygodnie przed terminem kadencji³¹. W 1703 r. upoważniono do zmiany miejsca marszałka Trybunału, kanclerza wielkiego litewskiego, Karola Stanisława Radziwiłła. W 1717 r. jako miejsce obrad wyznaczono Grodno i Mińsk; w 1726 r., kiedy połączono Trybunał Skarbowy z Trybunałem Najwyższym, ustalono dwie jego kadencje: wileńską i mińską lub nowogródzką. We wszystkich tych miastach z wyjątkiem Wilna sądy odbywały się w zamkach. W dekrete limitacyjnym z 15 lipca 1680 r. napisano: *Wilno, kamienica skarbowa, miejsce zwyczajne sądom skarbowym*³².

3. Bezpieczeństwo wszelkiego rodzaju sądów litewskich gwarantowała konstytucja z 1601 r.³³ Zabraniała noszenia broni, gdy odbywały się sądy, oraz przewidywała stosowne kary, z karą śmierci i infamią za zabójstwo włócznic. Trybunał Skarbowy był chroniony takimi samymi prawami jak Trybunał Główny³⁴. Na początku każdej kadencji Trybunału ogłaszano „Ordynację sądów Trybunału Skarbowego”, która między innymi dotyczyła bezpieczeństwa. Ordynacje z 1673 i 1676 r. postanawiały: *A naprzód warujemy wszystkim wobec mieszkającym, przyjeżdżającym i odjeżdżającym z tego Trybunału securitatem, jaka służy Trybunałowi Wielkiemu W. Ks. Lit., którzy to gwałtownicy z osobliwego rejestru spraw przypadkowych sądzeni będą co dzień po odsądzeniu rejestru skarbowego i winami w prawie opisanymi nieodpuszczenie karani. Każdy przy sądach ma się uczciwie, skromnie zachować, broni zakazanych nie zażywać, wołania nie czynić do izby sądowej, nie cisnąć, nie rozmawiać, a gdzie by się kto tego dopuścił za daniem zakazu winy ekscesowe*

³⁰ Jan Antoni Chrapowicki, *Diariusz, część pierwsza: lata 1656–1664*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1978, s. 317–320.

³¹ Vilniaus Universiteto Biblioteka (VUB), F.7, *Księgi grodzkie żmudzkie*, 14, nr 79.

³² LVIA, 2661, k. 450.

³³ VL, II, s. 402.

³⁴ A. Janulaitis, *Lietuvos visuomenės ir teisės istorija*, Vilnius 1916, s. 133.

na nim wskazane będą³⁵. Cytowana ordynacja była mniej szczegółowa od pierwszej ordynacji Trybunału Radomskiego z 1614 r., powołanego na podstawie konstytucji z 1613 r. Warto ją częściowo przytoczyć, bo stanowiła wzór nie tylko dla Trybunału Skarbowego Koronnego, nazwanego już wówczas Trybunałem Radomskim, lecz także dla Trybunału Litewskiego. *Naprzód, iż sądy te i securitas illorum obwarowane są ex autoritate et securitate jako Trybunału Koronnego, przeto, żeby się pod ten czas sądów tych jako w mieście, tak i na przedmieściu, także i w drodze jadąc na te sądy i odjeżdżając każdego stanu człowiek spokojnie zachował, tumultów, sedycyjej wszelakich i gwałtów wszelakich, z rusznic strzelania i onych nosić nabitých żadnych nie ważył, także aby żadnych zwad, a tym więcej ran zadawania nie śmiał czynić pod winami w prawie pospolitym napisanemi. A który by edykt ten przestąpił, in securitate iudiciorum, ważył się zgwałcić ich mśc, na takim każdym cuiuscumque conditionis fuerit poenas legum extendować będą, iuxta demeritum każdego, do sądu tego, który się w zamku odprawiać będzie. [...] Ażeby żywności za słuszną kondycją pod ten czas snadniej dostawać się mogło, przeto ich mśc. [moście] pozwalają wieść wszelaką żywność, mięsa, ryb, chlebów i inszych żywności i trunków wszelakich przez czas wszystkich od odprawowania sądów tych wszelakiego stanu ludziom, czego bronić nie mają urzędy grodzkie, ani miejskie pod winami dwojga czternastu grzywien toties quoties opus et necesse fuerit succumbet quamquidem ordinationem domini iudices ordinarii Tribunali per litem in locis publicis publicari et ad valvas portori civitatis affigi demandaverunt, pro ut id ipsum actum est³⁶.*

Ordynację rozwieszał na miejscach publicznych generał sądowy, czyli woźny generalny. Była ona opieczętowana pieczęcią marszałka i podpisana przez pisarza Trybunału Skarbowego. Niekiedy te ogólnie znane przepisy uzupełniano szczegółowymi zarządzeniami. Szynki miejskie mogły być otwarte tylko do 8 lub 9 wieczorem. Później nie wolno było sprzedawać żadnego alkoholu. Ponadto należało o tej porze gasić światło w domach. Za złamanie tych przepisów groziła konfiskata trunków i kara siedzenia w wieży³⁷.

4. Trybunał tworzyli przedstawiciele senatu oraz poszczególnych województw wyznaczani na sejmie i wpisani w „Volumina legum”. Do 1703 r. nazywani byli najczęściej deputatami, potem komisarzami. Stałe miejsce wśród senatorskich deputatów zajmował podskarbi ziemski litewski, ale bez prawa

³⁵ LVIA, 2413, 2414.

³⁶ „Ordatio Iudiciorum Tribunalis Radomiensis”, Archiwum Państwowe w Toruniu [dalej: APT], Katalog [Kat.] II–XIII–16, k. 222.

³⁷ LVIA, 2667, 2672.

głosowania. Podskarbi osobiście lub przez skarbnego i pisarzy miał dostarczyć rejestry dłużników, odbierał pieniądze w czasie sesji Trybunału. Pisarze składali przysięgę przed urzędem grodzkim, że rejestry te uczciwie sporządzili. Oprócz podskarbiego wyznaczano od dwóch do dziewięciu innych osób. W 1703 r. wyznaczono dziewięciu senatorów, a od 1710 r. mogli uczestniczyć w Trybunale wszyscy ministrowie. Od 1655 r. wyznaczano jednego z kanclerzy, nie wymieniając go nawet z nazwiska, *który z nich będzie mógł przybyć*. Od 1677 r. kanclerze zajmują stałe miejsce w Trybunale, podobnie jak wcześniej podskarbi, bo wyznacza się deputatów *przy podskarbim i pieczętarzach*. W 1699 r. wyznaczono deputatów *przy hetmanach, pieczętarzach, podskarbim i przy byłym pisarzu polnym* – Krzysztofie Kirszenszteinie, ówczesnym wojewodzie witebskim; w 1703 r. tylko *przy wielmożnych pieczętarzach, z których pierwszy dyrekcję trzyma*, w 1710 r. – *przy ministrach i hetmanach*. W 1717 r. użyto już tylko określenia *przy Wielmożnych Ministrach*. Marszałka wybierano większością głosów, jak w Trybunale Głównym, ale pierwsza i jedyna informacja o tym została odnotowana dopiero w konstytucji z 1661 r.: *...obiorą z pośrodku siebie Dyrektora pluralitate*. W praktyce jednak prawie zawsze wybierano podskarbiego, jeżeli był obecny na posiedzeniu³⁸. Potwierdzają to wszystkie znane mi księgi Trybunału, z jednym wyjątkiem. W 1700 r., pomimo obecności podskarbiego Benedykta Pawła Sapiehy, marszałkostwo powierzono jego bratu – hetmanowi wielkiemu Kazimierzowi Sapieżu. Była to szczególna sytuacja. Już w konstytucji wymieniono na pierwszym miejscu hetmanów, a nie podskarbiego. Trybunał zajmował się rewizją wydatków skarbowych od 1667 r. Wykazał poważne nadużycia Michała Kazimierza Kocięła i Ludwika Pocięja – dwóch działaczy republikańskich³⁹. Marszałek zawsze był wybrany *unanymi consensu* i uznawany jako *ordynaryjny dyrektor*⁴⁰.

Niezwykle ciekawa sytuacja zaistniała w 1680 r. Deputaci przybyli do Wilna na Trybunał ustanowiony konstytucją sejmu z 1678 r. w celu odbycia sądów przy *Benedyckie Pawle Sapieżu [...] zwyczajem poprzednich Trybunałów ordynaryjnym dyrektorze*⁴¹. Zgodnie z uchwałą sejmową, Trybunał rozpoczął się 2 stycznia; miał sędzić przez cztery tygodnie. Tymczasem już 18 stycznia sporządzono dekret limitacyjny z uzasadnieniem, że *in absentia podskarbiego*

³⁸ W 1636 r. Albrycht Stanisław Radziwiłł zapisał: „Zaczął się Trybunał Skarbowy. Dyrektorem obrano podskarbiego litewskiego” (A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 1: 1632–1636, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 537).

³⁹ Ordynacja Trybunału Skarbowego z 4 I 1700 r. oraz Dekret Generalny Trybunału z 1 II 1700 r., BCz. XVII, 2889; A. Rachuba, *Sapieha Benedykt Paweł h. Lis* (zm. 1707), [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. XXXIV, z. 4, s. 583–591; tenże, *Sapieha Kazimierz Jan Paweł* (czasem Jan Kazimierz h. Lis (ok. 1642–1720)), [w:] PSB, t. XXXIV, z. 4, s. 37–48.

⁴⁰ LVIA, 2413, 2415, 2416.

⁴¹ LVIA, 2661.

dyrektora naszego Trybunał nie może otrzymać rzetelnej informacji skarbowej i postanowił odroczyć swoje posiedzenie do 10 lipca 1680 r. Trybunał skrócono wówczas, bo król zwołał *senatus consultum generale*, na które wezwał podskarbiego i niektórych senatorskich deputatów do Trybunału. Zatem Sapieha musiał wyjechać z Trybunału. Podpisał więc wraz z kilkoma deputatami dekret limitacyjny⁴². W drugim terminie Trybunał też się nie odbył, bo podskarbi Benedykt Paweł Sapieha w ogóle nie przyjechał, z uzasadnionej zresztą przyczyny – przebywał na komisji skarbowej w Grodnie. W tej sytuacji Trybunał wybrał marszałkiem *pro tunc* Aleksandra Kotowicza – biskupa smoleńskiego. Już 15 lipca dekretem limitacyjnym przełożono sesję Trybunału na 14 października. Na tej kadencji znowu marszałkiem był podskarbi *unanymi omnium consensu iuxta praxim et usum przesłych Trybunałów Skarbowych rite ac legitime*⁴³ wybrany dyrektor. W 1659 r. marszałkiem został Adam Maciej Sakowicz⁴⁴ – wojewoda smoleński, administrator skarbu – z powodu nieobecności podskarbiego Wincentego Aleksandra Gosiewskiego. Przebywał on wówczas w niewoli rosyjskiej. Od 1703 r. marszałkiem był kanclerz wielki litewski.

Poszczególne województwa reprezentował przeważnie jeden przedstawiciel; rzadko zdarzało się, aby województwo nie miało swojego przedstawiciela⁴⁵. W 1613 r. wybrano dziesięć osób, w 1678 r. tylko pięć osób, a w latach 1621, 1685 i 1690 – sześć. Deputatów wybierano z grona posłów na sejmie. We wszystkich znanych mi księgach Trybunału zapisywano: *My deputaci tak z senatu jako i z koła poselskiego*...⁴⁶. Rzadko spotyka się w konstytucjach sejmowych zapis *do braci*, co oznaczało przeniesienie wyboru deputata na sejmik relacyjny. Od 1699 r. wyboru ich dokonywały sejmiki – po jednym z każdego województwa, a od 1703 r. po dwóch z każdego województwa. Do Trybunału Koronnego Skarbowego wybierano deputatów na sejmikach już od 1667 r.⁴⁷ Funkcji deputata nie mogła pełnić żadna osoba, która miała do czynienia z pieniędzmi publicznymi, a więc: poborcy, dzierżawcy podatkowi – tak aktualni, jak wcześniejsi, którzy nie wywiązali się ze swoich obowiązków wobec skarbu⁴⁸. W 1703 r. zastrzeżenia co do funkcji komisarza były szerzej opisane w konstytucji. Nie mogli jej pełnić wojskowi pozwani na Trybunał, byli i aktualni administratorzy skarbu litewskiego, także ci, którzy *dobra adhaerentium Szwedowi, et quorumvis aliorum albo iakimkolwiek sposobem trzymają*. Gdyby nawet ktoś z wymienionych był

⁴² LVIA, 2661, k. 443–446.

⁴³ LVIA, 2661, k. 228 i n.

⁴⁴ LVIA, 2647.

⁴⁵ L. Šabūnas, *Didžiosios...*, s. 63.

⁴⁶ LVIA, 2414, 1676 r.

⁴⁷ L. Babiński, *Trybunał Skarbowy Radomski*, s. 13.

⁴⁸ VL, III, s. 378.

wybrany, to w Trybunale ma *carere activitate*, czyli nie może aktywnie uczestniczyć. Nie można było łączyć funkcji sędziego ziemskiego i sędziego Trybunału Skarbowego, co przypomniano w konstytucji z 1717 r.

Deputaci otrzymywali zapłatę za pełnienie swoich obowiązków. W 1591 r. były to 2 szelągi od 1 zł wybranego łanowego oraz 1/4 nałożonej kary na poborców. Ponadto mieli prawo do udziału w karach, które można było nałożyć na tych deputatów, których nieobecność nie została by usprawiedliwiona. W konstytucji z 1613 r. wynagrodzenie określa się w wysokości 1 gr od 1 zł ściągniętych zaległości od dłużników oraz połowę kwoty z zasądzonych kar. Konstytucja ta nie różnicowała płacy deputatów senatorskich i szlacheckich. W 1629 r. (na pierwszym sejmie) zmieniono wynagrodzenie deputatów na 200 zł od zasądzonych kar. W 1647 r. zobowiązano do zapłacenia należności skarb, który miał sobie rekompensować ją z zasądzonych kar. Jednak już w 1653 r. zwolniono skarb od tego obowiązku, wracając do wcześniejszego sposobu. Od 1676 r. pensje płaci skarb z podatków nadzwyczajnych. W 1658 r. podniesiono deputackie pensje do 250 zł, a w 1677 r. – do 500 zł. W tymże samym roku określono wynagrodzenie dla senatorskich sędziów na 1000 zł. W 1678 r. przyznano wynagrodzenie dla dyrektora, czyli marszałka, w wysokości 2000 zł. Stawki te pozostały nie zmienione do 1703 r., kiedy podniesiono płacę marszałkowi na 3000 zł, deputatom senatorskim na 2000 zł, a o płacy przedstawicieli poszczególnych województw miały zdecydować sejmiki. Skarb litewski płacił pensje z cla. Deputaci mieli wykonywać swoją pracę sumiennie, w myśl składanej przysięgi; za niesumienność nie przewidziano kary. Mieli ponadto obowiązek przybyć na sesję Trybunału. Mogli jednak usprawiedliwić swoją nieobecność szczególnymi okolicznościami.

Oprócz deputatów, z senatu i izby poselskiej występowali w roli sędziów także komisarze wojskowi w związku z sądzeniem krzywd wyrządzonych przez żołnierzy: po dwu z polskiego i z cudzoziemskiego autoramentu. Pierwsza o nich informacja pojawiła się dopiero w konstytucji z 1717 r. Nic nie wiadomo o ich płacy. Nie wiadomo, czy było to tak jak w Trybunale Skarbowym Koronnym, gdzie jako sędziowie występują deputaci wojskowi już w 1674 r., a potem w 1679 r. Początkowo było ich dwóch, od 1703 r. trzech, a od 1736 r. – czterech. Zgodnie z konstytucją z 1626 r. płacono im pensje w wysokości 3000 zł⁴⁹.

Oskarżycielem publicznym reprezentującym interesy skarbu państwowego i królewskiego był instygator. W konstytucji z 1591 r. umieszczono następujący zapis: *A którzy jeszcze pozwani nie są: aby po tym sejmie na onże Rok przez Instygatora spozywani byli, za delacyą skarbową...*⁵⁰. Konstytucja

⁴⁹ J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 437.

⁵⁰ VL, II, s. 328.

z 1647 r. wymienia instygatora jako osobę odbierającą delatę od skarbnego i pisarza skarbowego⁵¹. W 1661 r. w odniesieniu do porządku Trybunału Skarbowego powołano się na wszystkie poprzednie konstytucje, a gdy chodzi o osobę instygatora, zapisano: *Urodzony Instygator W. X. Lit. ex suo Officio et executionibus reddet rationes*⁵². Jego obecność na Trybunałach wynikała zatem z prawa i zwyczaju⁵³. W 1717 r. ustalono jego pensję na 4000 zł z cła⁵⁴. Wymieniono przy tej okazji jego obowiązki, takie jak: obecność na Trybunałach, komisjach skarbowych i na sejmach, według dawnych praw i zwyczajów. W redagowaniu dekretu posługiwano się formułką: *Sprawa między Jm P Instygatorem W. Ks. Lit. z delaty skarbowej W. Ks. Lit. aktorem, a [...] NN*⁵⁵, lub: *Sprawa Jm Pana Instygatora W. Ks. Lit. z delaty skarbowej W. Ks. Lit. z [...] NN*⁵⁶. Zastępcą instygatora był wiceinstygator. W 1677 r. brał udział w Trybunale Andrzej Pieczarski *viceinstygator sądów naszych*⁵⁷. Niekiedy instygator pełnił inną jeszcze funkcję w Trybunale. W 1680 r. z powodu nieobecności pisarza ziemskiego i grodzkiego instygator Szymon Kazimierz Kurowicz czytał rotę przysięgi⁵⁸.

Do wykonywania czynności organizacyjnych i technicznych Trybunał potrzebował personelu pomocniczego. Tworzyły go między innymi urzędy grodzki lub ziemski, których zadaniem było odebranie przysięgi od deputatów oraz pisanie wyroków. Trybunał wybierał ponadto swego pisarza. Šabūnas twierdzi, że Trybunał Skarbowy nie miał swego pisarza, lecz funkcję tę pełnił pisarz grodzki, jak postanowiła konstytucja z 1613 r. Po reformie w 1726 r. funkcję tę sprawowali pisarze ziemscy – pisze Šabūnas, powołując się na konstytucję z 1726 r.⁵⁹ Wydaje się to być pewnym uproszczeniem. Istotnie, w 1726 r. postanowiono, że akta Trybunału Skarbowego ma uporządkować pisarz ziemski i oddać skarbnemu. Nie ma natomiast żadnej wzmianki na temat pisarza trybunalskiego. Jednak – jak wynika ze znanych mi ksiąg dekretów – na początku kadencji wybierano pisarza Trybunału. On właśnie czytał rotę przysięgi spóźniającym się deputatom.

W 1673 r. wybrano na pisarza Trybunału Jana Stanisława Szuksztę – podsędką kowieńskiego *unanimes consensu* – mimo obecności pisarza grodzkiego grodzieńskiego, Sopoćki⁶⁰. Doszło wówczas do małej scysji

⁵¹ VL, IV, s. 70.

⁵² VL, IV, s. 372.

⁵³ Szerzej o funkcji instygatora pisze J. Makarewicz (*Instygator w dawnym prawie polskim*, Lwów 1922).

⁵⁴ VL, VI, 158.

⁵⁵ LVIA, 2647.

⁵⁶ LVIA, 2656.

⁵⁷ LVIA, 2416.

⁵⁸ LVIA, 2661.

⁵⁹ L. Šabūnas, *Didžiosios...*, s. 67; VL, VI, s. 247.

⁶⁰ LVIA, 2413, s. 3.

wywołanej przez Wołłowicza – pisarza ziemskiego grodzieńskiego, który spóźnił się i przyjechał już po wyborze pisarza Trybunału. Wołłowicz potrzebował, aby solito more Trybunału Radomskiego Koronnego munus pisarza na teraźniejszym Trybunale Skarbowym W. Ks. Lit. w Grodnie [...] obire mógł. Wy tłumaczono mu jednak, że jest to niemożliwe, bo po obraniu już jm. pana podśędka kowieńskiego [...] za pisarza Trybunału Skarbowego odezwał się⁶¹. Obiecano, że uszanują jego prawo, jeśli na przyszłych Trybunałach będzie obecny. W 1676 r. wśród deputatów z izby poselskiej wymieniony jest Eliasz Michał Rymwid – podstarości grodzki lidzki, pisarz Trybunału Skarbowego W. Ks. Lit.⁶² W 1680 r., na pierwszej kadencji Trybunału wśród deputowanych znalazł się znowu E. M. Rymwid. Nieobecni byli wówczas pisarze grodzcy i ziemscy wileńscy. Na pisarza Trybunału został wybrany *jednostajnie* właśnie ów Rymwid⁶³ i pełnił swoją funkcję również w czasie drugiej kadencji. W księdze zapisano, że został *rite et legitime* wybrany⁶⁴. Pełnił on tę funkcję także później – w latach 1684, 1685 i 1690⁶⁵. W 1690 r. zapisano nawet, że został wybrany, bo już wielokrotnie sumiennie spełniał swoje obowiązki. Nie ulega zatem wątpliwości, że pisarza Trybunału Skarbowego wybierano spośród deputowanych z izby poselskiej, w taki sposób jak marszałka. Niezależnie od pisarza trybunalskiego, w sądzie obecni byli pisarze skarbowi, grodzcy i ziemscy. Jeden z nich czytał rotę przysięgi na otwarciu Trybunału. Woźni trybunalscy – zwani także generałami zadwornymi W. Ks. Lit. lub krócej: generałami sądowymi lub trybunalskimi albo generałami zadwornymi w Ks. Lit. i Trybunału Skarbowego – publikowali tzw. „Ordynację sądów”, czyli przepisy porządkowe oraz kolejność sądzenia poszczególnych spraw. W 1676 r. umieszczono następujący zapis: *...oficjałowie skarbowi na drzwiach izby sądowej delaty spraw nazajutrz przypadających przybić każą. [...] którą takową ordynacją naszą do wiadomości wszystkich podając, generalowi sądowemu na miejscach publicznych na piśmie, pieczęcią jw. pana dyrektora kola naszego zapieczętowaną i ręką jm. pana pisarza Trybunału Skarbowego podpisaną, przybić rozkazaliśmy*⁶⁶. Z urzędu należeli do Trybunału skarbnicy i pisarze skarbowi. W 1726 r. za udział w pracy Trybunału wyznaczono im pensje: skarbnemu – 2000 zł, sekretarzom – po 1000 zł, z uzasadnieniem, że z racji pełnienia swoich urzędów należą do Trybunału Skarbowego.

Pensje członków Trybunału Skarbowego były tylko częścią kosztów ponoszonych przez skarb państwowy i przez powiaty. Każda kadencja

⁶¹ LVIA, 2413.

⁶² LVIA, 2414.

⁶³ LVIA, 2661.

⁶⁴ LVIA, 2661, s. 72.

⁶⁵ LVIA, 2066, 2667, 2672.

⁶⁶ LVIA, 2414.

Trybunału i jej przygotowanie pociągały za sobą wydatki. Chęć ich zmniejszenia była jedną z przyczyn połączenia Trybunału Skarbowego z Trybunałem Głównym, *aby dawne abusus y niepotrzebne koszty ustały*. Takie uzasadnienie znalazło się na początku konstytucji z 1726 r.

Zabezpieczenie gospód należało do obowiązków starosty lub podstarościego grodu, w którym odbywał się Trybunał, co było zapewne rzeczą oczywistą, bo konstytucje nie wspominają o tym. Tylko w 1677 r. umieszczono taki zapis, ponieważ równocześnie z Trybunałem Skarbowym odbywał się Trybunał Główny w Wilnie.

5. Trybunał został ustanowiony jako instytucja do sądzenia dłużników Rzeczypospolitej. W 1591 r. pozwano potomków poprzednich podskarbich, przy których znajdowały się jakieś reszty podatkowe, poborców, szafarzy, starostów urzędników grodzkich, którzy zatrzymali pieniądze z zebranych podatków, i wszystkich innych nie wymienionych z funkcji dłużników – także potomków zmarłych dłużników. Podobnie postanowiono w 1613 r. Przed Trybunałem miały być sądzone urzędy grodzkie, jeżeli zatrzymały pieniądze lub nie wysłały delat, czyli wykazu dłużników, nie przekazały do skarbu relacji woźnych na tydzień przed rozpoczęciem Trybunału, albo nie wykonały dekretów, czyli egzekucji wyroku. W 1659 r. pozwano je za to, że nie ściągały zaległości, za zaniechanie przysięg, za nieuzasadnione zwolnienia od podatków oraz branie łapówek (korupcji) za te zwolnienia. W 1629 r. wymieniono poza tym rotmistrzy i towarzyszy, w 1635 r. – kapitanów, którzy nie stawili pocztu pełnego do popisu pisarzowi polnemu, albo w ogóle do obozu nie przyszli, wcześniej jednak wzięli pieniądze. W 1699 r. wezwano pułkowników i rotmistrzy osobiście lub przez deputatów. Trybunał sądził również za nieprzestrzeganie konstytucji o zamknięciu portów litewskich w 1627 r. Przed Trybunałem odpowiadały miasta za niezapłacenie podatków, kupcy za zatrzymanie donatywy, jeśli ją sejm uchwalił. Od 1635 r. rozpatrywano również sprawy o kwartę litewską uchwaloną na artylerię na sejmie elekcyjnym w 1632 r., ale odnosiło się to tylko do tych osób, które otrzymały dzierżawę za króla Władysława, bo ustawa o kwarcie nie dotyczyła nadań sprzed 1632 r. Przed sądem mieli się stawić sami dzierżawcy lub ich potomkowie, jeśli nie wpłacili należności do 24 czerwca do skarbu w Wilnie. Podlegał Trybunałowi również magister artylerii jako osoba dysponująca pieniędzmi kwarcianymi. Po raz pierwszy wymieniła go konstytucja z 1647 r., z uzasadnieniem, że na jego rozliczenie zabrakło czasu na sejmie. W 1658 r. zapisano: *...magister artylerii według dawnego prawa liczbę uczyni*. Trybunał sądził ponadto wszystkich tych, którzy zatrzymywali przy sobie pieniądze państwowe i czerpali z tego korzyści. W 1676 r. wymienia się w konstytucji poborców, którzy handlują

wybranymi przez siebie pieniędzmi, czyli pożyczają je na procent. Konstytucja postanawia, aby poborczy przysięgali, że wybranej dawno należności nie obrócili na własny pożytek. Zakazano przyjmowania tych pieniędzy bez kary. Od 1653 r. zobowiązano poborców i wszystkich, którzy zapłacili podatek po terminie, do stawienia się przed Trybunałem. 1647 r. po raz pierwszy zobowiązano Trybunał do sądzenia spraw o zaległe należności wobec „stołu królewskiego”, czyli wobec skarbu nadwornego o dochody z ekonomii królewskich, a w 1659 r. również z dóbr oprawy królowej.

Odpowiadali przed Trybunałem wszyscy urzędnicy skarbowi: skarbnicy, sekretarze, dworzanie skarbowi; podskarbi natomiast tylko przed sejmem. Wyjątkowo zobowiązano konstytucją podskarbiego Michała Kazimierza Kocięła w 1710 r., aby *reassumere calculum z tenuty skarbu W. X. Lit.* Wezwano również do rozliczenia się potomków hetmana Hrehorego Ogińskiego. Ponadto Trybunał pociągał do odpowiedzialności powiatowych sędziów skarbowych, zwanych również fiskalnymi, jeśli znajdowały się przy nich zaległe pieniądze.

Trybunał rozpatrywał skargi właścicieli dóbr na szkody spowodowane przez wojsko. Tak postanowiła konstytucja z 1703 r. Wszelkie szkody miały być spisane przed urzędnikami grodzkimi w każdym województwie i powiecie, lub przed wójtami, względnie ludźmi godnymi zaufania. Trybunał miał je rozsądzić. Ta sama konstytucja pozwalała deputatów wojskowych do wyliczenia się z wybranej hiberny oraz szkód wyrządzonych przez wojsko. Z każdej chorągwi i regimentu miano wysłać po dwu deputatów z pełnymi uprawnieniami do rozliczenia się. W 1710 r. Trybunał zajął się korektą taryfy hibernowej z 1667 r. Mógł zwolnić podatników od płacenia podatków z powodu klęsk żywiołowych i zniszczeń wojennych, to znaczy uznać abjuraty; nie mógł jednak darować długów i kar.

Niekiedy konstytucja dawała Trybunałowi prawo do decydowania o sposobie wybierania podatków. W 1661 r. skarb wysłał *inquisitores juratos*, aby sprawdzili, ile dała akcyza, czopowe i tabaczne tam, gdzie oddano je „do wiernych rąk” (*ad fideles manus*). Owi przysięgli lustratorzy mieli poinformować deputatów, a Trybunał miał podjąć decyzję, jaka forma jest korzystniejsza: kontrakt czy administracja.

Kompetencje Trybunału rozciągały się na terytorium całej Litwy; dotyczyły dochodów państwowych, a z czasem rozszerzono je również na dochody królewskie. Ponadto w zakresie jego kompetencji znaleźli się wszelkiego rodzaju dłużnicy skarbu państwowego – cywilni i wojskowi w miarę uchwalania nowego rodzaju podatków i sposobu dysponowania pieniędzmi, oraz dłużnicy skarbu nadwornego, czyli króla i królowej. Niekiedy konstytucje zlecały Trybunałowi sprawy nadzwyczajne. W 1685 r. zobowiązały go do przeprowadzenia rewizji zamku w Grodnie i wyasygnowania na jego remont 20 tys. zł *dla wygody sejmowania* oraz sprawdzenie w 1690 r., jak wykonano

to polecenie⁶⁷. Zatem kompetencje Trybunału Skarbowego obejmowały wszystkie rodzaje podatków państwowych i wszelkiego rodzaju osoby fizyczne i prawne, które miały do czynienia z państwowymi i królewskimi dochodami.

Dla opornych dłużników przewidziano kary. W 1613 r. postanowiono, że jeśli dłużnik nie wpłaciłby należnej, zasądzonej przez Trybunał kwoty, to podlegał karze odpowiadającej podwójnej należności oraz banicji. Dłużnik, który nie stawiał się przed Trybunałem i nie wpłacił należnej sumy, *ex delatione thesauri nostri ad instantiam Instigatoris, in poena bannitionis et confiscatione bonorum condemnatus* miał być. W 1647 r. przewidziano aż potrójną karę za nie wydaną kwartę, to znaczy sumę równą potrójnej kwocie zaległości. W myśl konstytucji z 1631 r., urzędy grodzkie karano za zaniedbanie, polegające na niedoręczeniu delat przez woźnych i generałów, kwotą 200 zł. Natomiast na woźnych i generałów przewidziano *poena privationis urzędu*.

Ustawodawstwo przewidywało także kary za niesłuszny pozew. W 1653 r. zapisano w konstytucji: *Jeśliby też który Poborca kogo niewinnie y niesłusznie na delatę podał, tedy poenam evocationis na takowego Poborcę wkładamy*. Ta sama konstytucja wyjaśniała sprawę niesłusznych delat. Otóż zdarzało się, że w niektórych przypadkach trudno było zidentyfikować osobę i miejsce zamieszkania podatnika. Określono te delaty jako podejrzone i w takich przypadkach *Trybunał Skarbowy Poborcom de suo płacić, a w nagrodę tego po tamtych dobrach winnych poenas nakazywać ma*.

Zdarzały się jeszcze inne nadużycia ze strony poborców, wymienione w konstytucji z 1661 r. Niektórzy poborcy wykazywali jako dłużników osoby dawno zmarłe, pobierając równocześnie podatki od ich sukcesorów i obracając nimi na własny pożytek. Przewidziano zatem sposób odzyskania tych pieniędzy dla skarbu. Poborca razem z dworzaninem skarbowym powinien pojechać do takich dóbr, i jeśliby delata okazała się niesłuszna, to poborcy albo urzędy grodzkie *sami to refundent cum poena triplicis pensionis in instanti*. W 1676 r. zobowiązano do przysięgi poborców, administratorów i dworzan, że nie „handlowali” wybranymi przez siebie pieniędzmi, czyli nie pożyczali na procent lub w inny sposób nie osiągnęli z nich korzyści.

Trybunał Skarbowy mógł nakładać kary pieniężne w różnej wysokości, a także orzekać najsurowsze: utratę czci i konfiskatę mienia.

6. W 1591 r. – jak wynika z konstytucji – wysłano pozwy imienne, ale w 1613 r. ogólnie zobowiązano wszystkich, którzy nie oddali pieniędzy do skarbu od 1609 r. lub ich potomków, do stawienia się przed Trybunałem

⁶⁷ VL, V, s. 365.

Skarbowym. Był to więc pozew zbiorowy. Stosowano go do 1631 r., kiedy Konstytucja z tego roku zmieniła tę procedurę, *aby żaden niewiadomością się nie wymawiał* i rozdano posłom imienne wykazy dłużników, czyli „delaty”. Posłowie mieli je podać do akt grodzkich w swoim powiecie, a urząd grodzki miał je rozesać przez woźnych i generałów osobom zainteresowanym. Relację woźnych miano natychmiast odesłać do skarbu. Powtórzono regułę tę również w 1633 r. i w latach następnych – rozsyłano zatem delaty imienne. Koszty tego ponosił skarb, ale miał je sobie zrekompenzować z kar. Jednak od 1653 r. stosowano znowu konsekwentnie pozew zbiorowy. Zobowiązano grody do publikacji delat w parafiach, miastach i miasteczkach. Dowody publikacji należało wcześniej przesłać do skarbu. W 1661 r. zapisano w konstytucji: *...aby nie zasłaniając się niewiadomością wszyscy retentores podatków publicznych quoquomque nomine nazwanych, [...] nie czekając citationem od skarbu, stanowić się y skutecznie sprawić powinni*. Zdarzało się, że w konstytucji wymieniano tylko imiennie deputatów, termin i miejsce odbycia sesji, a inne szczegóły pomijano. Powoływano się tylko na konstytucję z 1613 r. Wystarczała formułka taka, jak ta z 1673 r.: *...y w wszystkim podług dawnych praw y zwyczajów postąpić sobie mają, w czym wszystkie konstytucye o Trybunalach Skarbowych, w Koronie y w Wielkim Xięstwie Litewskim reasumuiemy*. Natomiast w 1676 r. wyraźnie zaznaczono w konstytucji, że każdy, kto miał do czynienia z pieniędzmi publicznymi, a kwitów ze skarbu nie otrzymał, powinien *bez żadnych pozwów, którym się termin comparitionis lege praesenti naznacza, na terażniejszym Trybunale Skarbowym skutecznie sprawić*. Pozew zbiorowy był prostsza i tańsza formą od pozwów imiennych. To zapewne zdecydowało o jego przewadze. Pozywano od razu rokiem zawitym. Wyrok zapadał bez względu na niestawienie się strony (*terminus peremptorius*).

7. W dniu określonym przez konstytucję zbierali się senatorscy i poselscy deputaci, by rozpocząć sądy. Prawo nie wymagało obecności wszystkich sędziów, zatem nie było formalnych przeszkód do terminowego rozpoczęcia kadencji Trybunału Skarbowego, zwłaszcza że konstytucje nie określiły kworum, niemniej jednak mała frekwencja mogła być powodem przesunięcia terminu posiedzenia. W 1673 r. Trybunał zebrał się 1 października i ograniczył swoją pracę do przełożenia posiedzenia na następny dzień. Za przyczynę tego podano: *...ob paucam kolegów swoich [...] panów deputatów numerum, oraz że była to niedziela*. Dalej zapisano, że nie jest to sprzeczne z konstytucją⁶⁸; istotnie nie było, bo w święta nie odbywano sądów.

Pierwszą czynnością każdego Trybunału Skarbowego było złożenie przysięgi. Czytał ją pisarz grodzki tego miasta, w którym odbywał się

⁶⁸ LVIA, 2314, k. 2.

Trybunał, według roty z konstytucji 1613 r. Każdy z deputatów, klęcząc przed krzyżem, powtarzał osobiście słowa tej przysięgi⁶⁹. Rzadko bywały odstępstwa od tej reguły. W 1648 r. Albrycht Stanisław Radziwiłł opisał w swym pamiętniku następującą sytuację. *Skarżono się na przysięgę sędziów, którzy w milczeniu słuchali jej słów, czytanych przez samego tylko pisarza; jednak kontynuowano sądy do końca*⁷⁰. Składali ją konsekwentnie również spóźniający się deputaci. Na drugiej lub kolejnej kadencji z limity przysięgę składali tylko ci deputaci, którzy byli nieobecni na poprzedniej kadencji⁷¹. W początkowym dokumencie, czyli „Ordynacji sądów Trybunału Skarbowego”, zapisywano tylko *prioris vigore juramenti przy pierwszym zaczęciu Trybunału Skarbowego*⁷². Dopiero wówczas przystępowano do wyboru marszałka i pisarza Trybunału. W znanych mi źródłach nie znalazłam informacji o rugach. Prawdopodobnie odbywały się one wzorem Trybunału Głównego⁷³, ale rzadko. Być może postępowano podobnie jak z rugami poselskimi w sejmie; jeżeli nikt nie zgłosił zastrzeżeń co do funkcji posła, a w Trybunale co do funkcji deputata, omijano tę procedurę. Kolejną czynnością było ogłoszenie trzech terminów wezwania stron: *Tandem wołania sequentis tenoris verborum ad valvas przybite publikowane są*⁷⁴. Podskarbi względnie skarbnik lub inni urzędnicy skarbowi dostarczali instygatorowi delatę, czyli wykaz dłużników. Ponadto podskarbi składał pisemną informację, ile pieniędzy uzyskał z egzekucji dekretów poprzedniego Trybunału. Sędziowie byli zobowiązani do wywieszenia przed izbą sądową rejestru spraw, które miały być sądzone. Każdego dnia na drzwiach izby sądowej przybijano delaty przewidziane do sądenia w dniu następnym. Wysyłał je do kancelarii Trybunału instygator. Kopie dowodów w sprawie od strony oskarżonej dostarczano również dzień wcześniej do instygatora. Trybunał sam ustalał kolejność spraw. W 1673 r. – na przykład – wymieniono je w 14 punktach i postanowiono w pierwszej kolejności sądzić sprawy z poborcami poszczególnych podatków i ich rat. Za kryterium przyjęto kolejność uchwalonych podatków. Poszczególne sprawy ogłaszał, czyli wywoływał, woźny. Pozwani mieli pilnować swoich terminów. Procedurę tę opisano dopiero w konstytucji z 1676 r. Była ona jednak stosowana – jak się wydaje – od początku istnienia Trybunału. W 1673 r. najpierw pozwano grody za nieprzysłanie

⁶⁹ LVIA, 2314, k. 3–4.

⁷⁰ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 3, s. 66.

⁷¹ W 1690 r. na drugiej kadencji składał przysięgę książę Karol Stanisław Radziwiłł – podkanclerzy litewski (LVIA, 2672, k. 1322).

⁷² 1680 r., LVIA, 2661.

⁷³ J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 443.

⁷⁴ LVIA, 2314. Najprawdopodobniej, zgodnie z procedurą stosowaną w Trybunale Skarbowym Koronnym, przysięgę składał także instygator (L. Babiński, *Trybunał Skarbowy Radomski*, s. 28).

do skarbu dowodów publikowania delat; na końcu sądzono sprawy prywatne. Instygator pozywał imiennie poborców wszystkich województw i powiatów, wybranych do ściągania odpowiednich podatków, na przykład pierwszej i drugiej raty podymnego. Mieli oni przedłożyć rejestr wybranych podatków, wysłanych do urzędów grodzkich delat, podpisanych przez siebie, dowody wypłat wojsku według asygnat hetmana, pokwitowanie ze skarbu za wpłacone pieniądze. Część poborców nie stawiała się przed sądem i nie dała żadnego usprawiedliwienia. Według prawa podlegali potrójnej karze, konfiskacie dóbr i infamii. Jednak sąd w uzasadnieniu wyroku, nie chcąc odbierać im czci i dóbr, zasądził tylko karę 400 zł i dał jeszcze 20 dni na rozliczenie się w grodzie. Jeżeli tego nie uczynią, skarb wyśle dworzanina z deputatem skarbowym na egzekucję wyroku. Będą wówczas uznani za *infamisów* i *wiecznych banitów*⁷⁵. Niekiedy, ale wcale nierzadko, Trybunał wzywał po raz czwarty, *ex clementia*. Kiedy i to nie skutkowało, wyznaczano jakiś termin rozliczenia się w urzędzie grodzkim i dopiero wówczas miano ogłosić i wyegzekwować wyrok⁷⁶. Trybunał sprawdzał też, czy poborcy i dworzanie złożyli przysięgę zgodnie z wymogami odpowiednich konstytucji, czy sposób wybierania poszczególnych podatków jest zgodny z wymogami uchwały sejmowej. Niekiedy Trybunał zwracał się o podwyższenie wynagrodzenia poborcom. Zawsze rozstrzygał kontrowersje między pozwanymi a skarbem⁷⁷.

Trybunał zawsze ferował wyroki, czyli dekrety, które zaczynały się od formuły: *My Sąd Trybunału Skarbowego W. Ks. Litewskiego...* Kończyły się datą i podpisami marszałka, sekretarza Trybunału oraz kilku deputatów. Dekrety miały charakter ogólny lub indywidualny. Przykładem pierwszego może być „Dekret Generalny na kwartę symple” z 1680 r. dotyczący wszystkich dzierżawców, którzy nie zapłacili kwarty w przewidzianym terminie⁷⁸; nie wymieniał żadnego po imieniu. Dekrety dotyczyły osób fizycznych i prawnych. Między nałożeniem kary na poborcę lub innego dłużnika a jej ogłoszeniem upływał pewien czas. Jest to jakby warunkowy wyrok, chociaż – jak pisze Rafacz – wyrokiem stawał się dopiero z chwilą ogłoszenia go na rozkaz sądu przez woźnego. Kres tej instytucji położyła dopiero konstytucja z 1726 r.⁷⁹

W Trybunale Skarbowym mamy do czynienia z określeniem kary na poborców w terminie wcześniejszym, zaś z ogłoszeniem jej – w późniejszym. Wydawano więc jak gdyby wyrok warunkowy. W pojęciu ówczesnego procesu polskiego stawał się wyrokiem dopiero po ogłoszeniu go. Czas między ustaleniem kary a jej ogłoszeniem miał umożliwić dłużnikom zapłacenie

⁷⁵ LVIA, 2313, k. 10.

⁷⁶ LVIA, 2413, k. 13.

⁷⁷ LVIA, 2413, k. 18.

⁷⁸ LVIA, 2661, k. 439–442.

⁷⁹ J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 450; VL, VI, s. 226.

należności. Jeżeli dłużnik spłacił swoje należności wobec skarbu, nie ponosił konsekwencji wyroku⁸⁰. Trybunał Litewski nie miał prawa, tak jak Koronny, do publikowania banicji orzeczonej⁸¹. Leżało to w kompetencji królewskiej. W dekrete z 21 października 1673 r. na poborców wszystkich województw i powiatów W. Ks. Lit. do wybierania drugiej raty podymnego, napisano: *którą to poenam infamiae et confiscationis bonorum już ex nunc et de facto na każdym poborcy takowym sprzeciwiającym się w którymkolwiek punkcie dekretowi naszemu na osobie i dobrach jego nieodpuszczenie wskazujemy i do otrzymania infamiej i wiecznego wywołania na jednym liście na wszystkich retentorów poborców do JKMcI Pana Naszego Miłościwego odsyłamy*⁸².

Wzorcem dla Trybunału Skarbowego w kwestii porządku sądenia i ferowania wyroków była oczywiście także praktyka Trybunału Głównego. Zapewne z tego powodu pierwsza ordynacja Trybunału Radomskiego z 1614 r. poświęciła tym problemom niewiele miejsca. Świadczy o tym następujący fragment: *Do sądu tego, który się w zamku odprawiać będzie, żeby strony przystępowały i zachowały się tak, jako w Trybunale Koronnym i w jakiej liczbie wchodzili i na wota wstępowali i nie wchodzili aż za przywołaniem woźnego do rejestru j. mści pana podskarbiego strony potrzebujące wpisać się powinni. A sądy odprawować się będą per palatinatus, poczynszy od krakowskiego według porządku w konstytucyjnej opisanego. Rejestr retent p.p. skarbowi zarazem podać mają tak, jako na sejmie podane były. Jeden do sądu, a drugi na wrociech przybity być ma, według którego sądy odprawowane będą. Od początku sądów tych, jeśliby kogo in contumaciam zdano, pójdzie mu beneficium arresti, aż do trzeciego dnia, a potem już kondemnacje, jednak nie aresztowane i dekreta bannitionis aut infamiae vel confiscationis bonorum in determinatione eorum iudiciorum publikowane będą przy limitacyjnej. [...] Sądy te [...] odprawować się każdego dnia będą od godziny 16 aż do godziny 22*⁸³.

Kadencja Trybunału kończyła się „Dekretem generalnym konkluzji”. Było to zebranie decyzji sądu dotyczących poszczególnych podatków, sposobu ich egzekwowania, rozliczenia się dłużników wobec skarbu, uregulowania należności wobec wojska, odesłanie niektórych spraw do komisji skarbowych oraz publikacji tego dekretu. Należało to do obowiązków urzędów grodzkich⁸⁴. Jeżeli Trybunał przewidywał jeszcze kolejną kadencję, jego końcowym aktem był akt limitacyjny, którym ustalał termin i miejsce sądów.

⁸⁰ J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 450–451. Wyroki skazujące uprawomocniały się dopiero po zakończeniu kadencji sądu (L. Babiński, *Trybunał Sądowy Radomski*, s. 30).

⁸¹ „...według prawa ich, y statutu W. X. Lit. nie mają facultatem Grody obtinendae et publicandae bannitionis...” VL, III, s. 312.

⁸² LVIA, 2413.

⁸³ Ordynacja Trybunału Radomskiego z 1614 r., APT, Kat. II–XIII–16, k. 222.

⁸⁴ LVIA, 2672, s. 2436–2445. Jest to dekret drugiej kadencji Trybunału z 13 X 1691 r.

8. W 1591 r. na temat egzekucji wyroku napisano: *Y exekucya ich przez Starosty aby czyniona była...* Wzorowano się zatem na Trybunale Głównym. Egzekucja wyroku była zawsze egzekucją starościńską, bo właśnie starosta przy niej współdziałał. Egzekucja przez starostów w sprawach skarbowych była wykonywana nawet w okresie bezkrólewia, podczas gdy w innych sprawach sądy musiały czekać do koronacji nowego króla⁸⁵. W 1661 r. po raz pierwszy wymienia się dworzanina skarbowego jako pomoc dla skuteczniejszej egzekucji wyroku⁸⁶. Hetman dostarczał asygnaty, z których wiadomo było, komu i ile skarb zalegał z płatnością. Dworzanie jechali wspólnie z poborcami i deputatami wojskowymi do retentorów, odbierali im dobra i przekazywali żołnierzom. Poborca lub dworzanin odbierał należność z karą, kwitował dłużnika, a następnie wojsko kwitowało poborcę po otrzymaniu zapłaty lub po przekazaniu mu dóbr. Na następnej sesji Trybunału zdawali relację poborcy i dworzanie z egzekucji dekretów. O takim sposobie egzekwowania wyroku wspomniano jeszcze w 1676 i 1683 r.⁸⁷ Dworzanie ponadto składali przysięgę, że nie utaili żadnego dłużnika. Trybunał posługiwał się organami wykonawczymi, takimi jak urzędy grodzkie, dworzanie, przedstawiciele wojska i poborcy⁸⁸.

9. Powiatowe sądy skarbowe zostały powołane w 1658 r.⁸⁹, zgodnie z postanowieniem konstytucji „Sądy z retentorami Województw y Ziem Koronnych, y W. X. Lit.”. Z konstytucji tej wynika, że powiatowe sądy fiskalne odbywały się już wcześniej, ale nie we wszystkich województwach, a w 1658 r. powołano je tylko tam, *gdzie się co dotąd nie stało*. Po raz drugi ustanowiono je konstytucyjnie w 1662 r.⁹⁰, kolejny raz w 1678 r.⁹¹ Od 1699 r. miały się odbywać regularnie przed każdym Trybunałem, co zapisano w konstytucji o Trybunale Skarbowym⁹². Przypominano o nich w konstytucjach z 1703 i 1710 r.⁹³, ale w 1717 r. zrezygnowano z tego rodzaju sądownictwa na szczeblu powiatowym. Wzorcem dla powiatowego sądownictwa był również Trybunał Radomski.

Deputatów wybierano na sejmikach relacyjnych. W 1658 r. gremium sędziowskie miało wynosić nie mniej niż sześciu sędziów. W 1662 r. ustalono ich liczbę tylko na sześciu. Do końca swego istnienia gremium sędziowskie

⁸⁵ J. Rafacz, *Trybunał Skarbowy Koronny*, s. 455.

⁸⁶ VL, IV, s. 370–372.

⁸⁷ VL, V, s. 207, 338.

⁸⁸ LVIA, 2614, k. 13–20, 1676 r.

⁸⁹ VL, IV, s. 239.

⁹⁰ VL, IV, s. 415.

⁹¹ VL, V, s. 303.

⁹² VL, VI, s. 41.

⁹³ VL, VI, s. 62, 103.

liczyło nie więcej niż sześć osób, ale mogło być mniej liczne. Potwierdzają to znane mi źródła, czyli księgi dekretowe powiatowych sądów skarbowych. W 1662 r. do sądu województwa wileńskiego wybrano tylko pięciu sędziów⁹⁴. W 1678 r. pojawiły się nowe ustalenia odnośnie do sędziów. *A w którym by Województwie y Powiecie iurisdyka Grodzka wakować miała, tedy Urodz. Surogator, przy piąciu obranych Sędziach zasiadać będzie.* Sytuacja taka miała miejsce w 1679 r. w powiecie pińskim. W księdze dekretów zapisano: *...po obraniu in absentia pisarza grodzkiego, jednego z kolegów naszych na tę funkcję...*⁹⁵. Konstytucja z 1662 r. ustalała, że również senatorzy mogą być wybierani, i byli. We wspomnianych sądach województwa wileńskiego znalazło się aż dwóch biskupów: Jerzy Białłozor – biskup wileński i Gottard Jan Tyzenhaus – biskup metoneński, sufragan wileński. Nie mogli być wybrani na sędziów urzędnicy grodzcy, poborcy, dworzanie skarbowi oraz wszyscy inni, którzy mieli do czynienia z podatkami publicznymi, a nie otrzymali kwitu głównego, czyli pokwitowania ze skarbu. Wynagrodzenie sędziów, w myśl konstytucji z 1678 r., wynosiło 20 zł z zasądzonych kar.

Wojewódzkie i powiatowe sądy skarbowe sądziły przy urzędach grodzkich i ziemskich. Zbierały się tydzień po sejmikach relacyjnych. Rozpocynały posiedzenie od złożenia przysięgi. Jej tekst odnotowała konstytucja dopiero w 1678 r. Był on następujący: *Ia NN. Przysięgam Panu Bogu w Troycy Świętej Iedynemu na tym, iż będąc na Sądy Woiewodztwa lub Powiatu mego na wyciągnięcie retent podatków różnemi Seymami na zapłatę woysku W. X. Lit. uchwalonych, a przed nasz sąd do sądenia podanych obrany, żadnego faworu retentoribus wyświadczać, rady dawać tak krewnym bliskim moim, iako żadnym obcym folgować nie mam, y nie będę, owszem sprawiedliwie wszystkie zaległe podatki wyciągać, retentores sądzić, commisas poenas wskazywać usiłować będę. Na czym iako sprawiedliwie przysięgam, tak mi Panie Boże dopomoż y iego Męka Święta.*

Po złożeniu przysięgi wybierano marszałka i pisarza; tak stanowiła konstytucja z 1662 r.: *...z pośrzodka siebie Dyrektora y pisarza obrawszy, sądzić mają.* Na sądach powinien być obecny pisarz grodzki. Jeżeli go nie było, wybierano w jego zastępstwie pisarza spośród sędziów⁹⁶.

Wojewódzkie i powiatowe sądy skarbowe były pomocą dla Trybunału Skarbowego. Kończyły swoją pracę przynajmniej tydzień przed sesją Trybunału. Egzekucja ich wyroków należała do starosty. Sądy te przygotowywały materiał dla Trybunału i w pewnym sensie usprawniały jego pracę. Tak też

⁹⁴ LVIA, 2649.

⁹⁵ LVIA, 2708.

⁹⁶ W księdze dekretów sądów skarbowych województwa wileńskiego w 1662 r. zanotowano: „Jerzy Iwaszkiewicz, pisarz do tychże sądów skarbowych obrany”. (LVIA, 2649). W 1679 r. na sądach skarbowych powiatu upitskiego występuje pisarz grodzki upitski – Władysław Kirtuło jako siódma osoba.

określono ich funkcję w konstytucji z 1699 r.: *...aby w każdym Woiewództwie y Powiecie Sądy Fiskalne novella lege [...] przed zaczęciem Trybunału odprawowały się. Urzędnicy grodzcy, poborcy i dworzanie skarbowi musieli przysiąc, że nie ściągą więcej nadto, z czego się rozliczają, nie skorzyścieli, y na pożytek swoy nie obrócili*⁹⁷. Dla nieuczciwych przewidziano kary. Na każde sądy powiatowe wysyłano dworzanina skarbowego, który reprezentował interesy skarbu. Dworzanie dostarczali do kancelarii królewskiej rejstry zasądzonych na banicję. Bezpieczeństwo wojewódzkim i powiatowym sądom gwarantowały te same prawa, które odnosiły się do Trybunału Skarbowego.

10. Trybunał Skarbowy był w pewnym sensie komisją skarbową powołaną na sejmie z przedstawicieli stanów sejmowych: senatu i izby poselskiej. W konstytucji z 1613 r. zapisano: *Iż dla krótkości czasu, a wielkiego zatrudnienia Rzeczypospolitej przyść na tym sejmie nie mogło do skutecznego wysłuchania liczb y zawarcia ich z szafunków poborowych, z kwarcianych, y jakichkolwiek pospolitych podatków uchwalonych [...] wszyscy zgola in genere, przy których by iedno cokolwiek zatrzymanych kontrybucyi pospolitych, quocumque nomine w uniwersalach poborowych nazwanych, [...] przed Deputaty ad hunc solum actum naznaczonemi, stawili się*⁹⁸. Była to swego rodzaju komisja działająca poza sejmem. Jak dalece postrzegano Trybunał jako „delegację” sejmu, świadczą wydarzenia z 1641 r. opisane przez A. S. Radziwiłła. *Król zaczął sądy. Posłowie zaś ustanowili na poprzednim sejmie nowy trybunał na kształt radomskiego, mniej bacząc na króla i nas, i tak dalece sięgnęli po władzę, że wazyli się przywłaszczyć sobie sądy należne do króla, mianowicie miast i remisje od trybunału. Król w dobroci swej zezwolił na zalegalizowanie tego, dlatego wybrano z senatu trzech kasztelanów, spośród posłów więcej niż trzydziestu; nie czekając na przybycie senatorów, wybrali sobie na przewodniczącego podkomorzego łęczyckiego [Stanisława] Witowskiego i jego posadzili na pierwszym miejscu w izbie zamkowej na to przeznaczonej, gdzie [przedtem] zwykli przebywać rzemieślnicy*⁹⁹. Cała ta sprawa zakończyła się po kilku dniach i po kilku sądzonych sprawach. Kanclerz litewski Radziwiłł tak to skomentował: *Ani król, ani senat niełatwo się zgodzą na takie sądy w przyszłości w Warszawie albo przy boku króla*¹⁰⁰. Trybunał Skarbowy przekazywał sejmowi te sprawy, których nie mógł z różnych powodów sam załatwić. Jednak od początku swego istnienia wzorował się na Trybunale Najwyższym¹⁰¹. W 1700 r. w ordynacji Trybunału

⁹⁷ VL, IV, s. 415.

⁹⁸ VL, III, s. 120.

⁹⁹ A. S. Radziwiłł, *Pamiętnik...*, t. 2, s. 292.

¹⁰⁰ *Ibidem*, t. 2, s. 295.

¹⁰¹ L. Babiński, *Trybunał Skarbowy Radomski*, s. 13.

Skarbowego z 4 stycznia zapisano: *Ażeśmy eadem autoritate jako i Trybunał Główny Ziemi charakterati...*¹⁰²

Od czasu, gdy powiaty zaczęły wybierać deputatów na sejmikach, Trybunał Skarbowy upodobił się jeszcze bardziej do Trybunału Najwyższego. Od 1717 r. uniezależnił się całkowicie od sejmu. Stał się stałym sądem skarbowym, a od 1626 r. połączonym z Trybunałem Najwyższym. W okresie, gdy był instytucją niestałą, nie był w stanie rozstrzygnąć wszystkich spraw. Z tego powodu inne sądy – takie jak Trybunał Najwyższy, sąd zadworny i sejmowy, także komisje wojskowo-skarbowe – miały swoje *causae fisci*. Jeszcze przed 1726 r. zdarzało się, że łączono Trybunał Skarbowy z Trybunałem Najwyższym. Sytuacja taka miała miejsce trzy razy: w 1653, 1676 i 1677 r. W 1653 r. konstytucja postanowiła, że sprawy między deputatami i ich sługami sądzi *compositum iudicium z głównych y skarbowych sędziów*, ale obowiązywała zasada, że *actor ma sequi forum rei*. W 1677 r. zastrzeżono jeszcze, gdyby ktoś deputata Trybunału Skarbowego lub jego sługę przeciwko tej konstytucji pozwał do Trybunału Wielkiego i ważył ścigać go dekretem, powinien zostać ukarany karą 200 zł, a sprawę miał rozstrzygnąć sąd sejmowy.

W latach 1591–1717 Litewski Trybunał Skarbowy, podobnie jak Koronny, był zawsze powoływany okresowo, ale na istniejących i wypracowywanych sukcesywnie zasadach. Był sądem niestałym: dotyczyło to miejsca posiedzeń, pory roku i okresu sądenia. Poszerzał swoje kompetencje w odniesieniu do sądenia osób, które miały do czynienia z wybieraniem podatków, z dochodami i wydatkami pieniędzy publicznych oraz królewskich.

¹⁰² „Ordinacja Trybunału Skarbowego Wielkiego Xiestwa Litewskiego w Wilnie, dnia 4 Januarij Anno Domini 1700 zaczętego”, BCz., XVII, 2889.